

Комплексно описание на лексиката от гледна точка на нейната мотивираност

Цветанка Аврамова
СУ „Св. Климент Охридски“

Комплексное описание лексики с точки зрения ее мотивированности

Рассмотрению подвергаются три типа словообразовательных словарей: гнездовые словообразовательные словари (Тихонов 1978, 1985, СРСБКЕ 1999, Брезник 2004), толковые словообразовательные словари (Ширшов 2004) и модель словообразовательного словаря, предложенная словацким дериватологом Ю. Фурдиком (Фурдик 2004). В этой модели делается попытка описать формальную и семантическую словообразовательную структуру мотивированной лексики вполне метаязыком словообразования. Ей можно пользоваться при выработке концепции нового словообразовательного словаря болгарского языка.

Мотивираната (производната)¹ лексика на славянските езици е обект на множество теоретични монографични и синтетични изследвания по словообразуване. Не може да се каже същото обаче за нейното лексикографско описание от *словообразователна* гледна точка. Показателно е, че все още малко езици разполагат със словообразователни (деривационни, мотивационни) речници. Такъв речник няма дори за чешкия език въпреки добре известните постижения на чешката словообразователна школа. От друга страна, вече е налице словообразователен речник на българския книжовен език (СРСБКЕ 1999), въпреки че словообразователното равнище на българския език все още не е проучено в пълнота. Авторите на речника не са професионални дериватолози и това прави разбираеми някои негови слабости (вж. напр. Аврамова 2003: 20–21, Селимски 2004, 2008). Пропуските не омаловажават факта, че българският език е един от малкото славянски езици, които притежават словообразователен речник (макар и обхващащ само част от производната лексика – тази, образувана по афиксален път), но същевременно потвърждават необходимостта от изготвянето на нов словообразователен речник, който да бъде основан на солидни теоретични принципи и да обхваща колкото се може по-широк корпус от лексика. В общославянски план в края на ХХ и началото на ХХІ в. интересът към лексикографското описание на производната лексика с метаязика на словообразуването все повече се увеличава и това

¹ Тук термините *мотивация* и *производност*, респ. *мотивиран* и *произведен* се употребяват като синоними.

е в унисон с общата тенденция към синтезирано представяне на съвременното научно познание във вид на корпуси и речници.

Целта на настоящото изследване е да съпостави съществуващата лексикографска практика за описание на мотивираната лексика в славянските езици, което да помогне при изготвянето на концепция за нов словообразователен речник на българския език.

Известни са ни три типа словообразователни речници. Към първия тип отнасяме гнездовите речници, напр. „Школьный словообразовательный словарь русского языка“ на А. Н. Тихонов (1978) и двутомния „Словообразовательный словарь русского языка“ (Тихонов 1985), „Словообразователен речник на съвременния български книжовен език“ (СРСБКЕ 1999), „Besnodružinski slovar slovenskega jezika. Pokusni zvezek za iztočnice na B“ (Брезник 2004)². В количествено отношение гнездовите речници преобладават над втория тип речници, които са от смесен тип – съвместяват традиционния тълковен речник с гнездовия словообразователен речник. Такъв е „Толковый словообразовательный словарь русского языка“ на И. А. Ширшов (2004). Като речник от трети тип характеризираме предложението от Ю. Фурдик проект за изготвяне на словообразователен (по думите на автора мотиватологичен) речник на словашкия език (Фурдик 2004: 126–137). За съжаление поради преждевременната кончина на автора този проект не е реализиран. Остава надеждата, че сътрудниците и учениците на видния словашки дериватолог, които успяха да съберат, разчетат и издадат словообразователната концепция на своя учител посмъртно (Фурдик 2004), ще се заемат и с нелеката задача да осъществят неговата идея за словообразователен речник. Предлаганият от Фурдик модел е модел на словообразователен речник от нов тип, в който за първи път се прави опит за съчетаване на формалния и семантичния подход при описанието на производната лексика на чисто словообразователно равнище.

Извън обсега на нашето внимание остават речниците на словообразователните афикси (вж. напр. Ефремова 1996). Важни за нас са само речниците, които представят мотивираните лексеми, а не техните съставни части.

Всеки един от разглежданите типове словообразователни речници има своето място в лексикографската практика.

Общото между първите два типа е, че мотивираните думи се представят не изолирано, а в словообразователни гнезда (първият тип) и в т. нар. тълковни словообразователни гнезда (вторият тип речници). В модела на Фурдик обаче също се наблюдава стремеж лексемите да се разглеждат не

² Речници от гнездови тип са и полските *Mały słownik słotwórczy języka polskiego dla cudzoziemców*. (M. Skarżyński, Kraków, 1989) и *Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka polskiego*. Т. 1, 2. (Red. H. Jadacka, Kraków, 2001). Поради това че не разполагаме с тях, те няма да бъдат включени в изследването.

сами за себе си, а по отношение на други лексеми от същото словообразователно гнездо (СГ) и словообразователен тип.

„Под словообразователно гнездо се разбира подредена чрез отношения на производност съвкупност от думи, характеризиращи се с общ корен“³ (Тихонов 1985:36). Гнездовите речници имат формално-структурен характер. Те са йерархични; в зависимост от обема на словника включват всички или част от лексемите, изграждащи едно СГ, подредени вертикално и стъпаловидно в зависимост от това на колко стъпки от върха се намират: всички производни от думата-връх се разполагат на първото стъпало, думите, образувани от тях – на второто стъпало и т.н.

Както посочва Тихонов (1978:IV), статията на гнездовите речници е от особен тип, в нея няма описания и тълкувания, „всяка дума трябва внимателно да се анализира и само тогава могат да бъдат разбрани принципите на нейното образуване“. С други думи, формално-структурните гнездови речници не съдържат информация за значението на производните лексеми.

Без да се впускаме в подробности, ще илюстрираме начините за представяне на лексемите от дадено СГ в няколко такива речника. За по-кратко ще посочим гнезда, състоящи се от ограничен брой лексеми.

(Тихонов 1878: 45)

ваять →		вая- НИ [j-ə]		изваять- ся			
		вая- ТЕЛЬ				извая- НИ [j-ə]	
		ИЗ -ваять →					

(СРСБКЕ 1999: 137)

Г замае

Р₃-Г замаян

Р₄-Р₃Г замаяно

Р₂-Р₃Г замаяност

Р₂-Г замая

Р₃-Р₂Г замаен

Р₁-Г позамае

(Г = глагол, Р – реляционна стъпка, Р₁ = глагол, Р₂ = съществително, Р₃ = прилагателно, Р₄ = наречие. Символният запис представя „словообразователната история“ на думата, напр. Р₄-Р₃Г *замаяно* означава, че думата е наречие, което е образувано от прилагателно (*замаян*), което е образувано от глагол (*замае*). За повече подробности вж. предговора на речника, стр. 8).

³ Преводите в изследването са направени от авторката (Ц. А.)

(Брезник 2004: 85)

barikáda -e ž

| barikád-**ar** -ja m

| barikád-**en** -dna -o prid.

| barikad-**írati** -am nedov.

| | **za**-barikadírati -am dov. enako -am se

| | | zabarikadira-**n** -a -o del.

| | | | zabarikadíran-**ost** -i ž

| | | | zabarikadír-**anje** -a s

| barikad-ízem -zma m

Йерархията на лексемите в СГ е зададена позиционно (и в трите съпоставяни речника) и символно (в СРСБКЕ). Мотивираните думи стоят вдясно под мотивиращата ги дума. Българският и словенският речник съдържат и граматична информация (за принадлежност към категориите части на речта, в словенски – за деклинационните и конюгационните типове).

Независимо от различното си графично оформяне, и трите гнездови речника показват само формалната словообразователна структура на производните думи, като изключват напълно нейната семантика. Това е и техният основен недостатък.

Опит за преодоляване на посочения недостатък чрез съчетаване на формалния и семантичния подход има във втория тип речник – гнездовия тълковно-словообразователен речник (Ширшов 2004). Както бе посочено, в него думите се групират в тълковно-словообразователни гнезда (ТСГ). ТСГ е „съвкупност от еднокоренни думи с фиксация на лексикалното значение и словообразователната структура на производните думи. Гнездото от този тип акумулира в себе си двата аспекта – семантичния и структурния – и представлява структурно-семантична цялост. От лексикалното гнездо то се отличава по словообразователните, а от словообразователното – по семантичните характеристики“ (Ширшов 2004: 6). Според Ширшов ТСГ не е механично съединение на лексикалното и словообразователното гнездо, а е своеобразна сплав от едното и другото (цит. съч., стр. 7).

В сравнение с формалните гнездови речници тълковният словообразователен речник не представя думите от дадено ТСГ йерархично, а по азбучен ред с цел икономия на място.

Всяко ТСГ съдържа два типа речникови статии: на лексемата-връх на гнездото и на лексемите-членове на гнездото. Поради това че лексемата-връх е немотивирана, нейната статия в тълковния словообразователен речник не се различава от статиите на заглавните думи в „обикновените“ тълковни речници. Тя съдържа дефиниция на лексикалното значение на думата заедно със съответната граматична и стилистична характеристика, евент.

информация за произхода ѝ, като се привеждат и примери за нейната употреба. Освен горните компоненти, статиите на производните думи-членове на гнездото представят словообразователна характеристика на думите. В квадратни скоби се посочва словообразователната двойка в посока от произвеждащата към производната дума, а при наличие на полимотивираност в кръгли скоби се привеждат двете словообразователни двойки (Ширшов 2004:14). (Поради своя йерархичен характер гнездовите речници обикновено не посочват случаите на полимотивация). Значението на производните думи се описва чрез значението на техните произвеждащи, което дава възможност да се избегнат енциклопедичните тълкувания (цит. съч., стр. 6). Производните думи от едно ТСГ се подреждат по азбучен ред, срв.:

ИНФОРМАЦИЯ, -и, жс. 1. Сообщение, осведомляющее о положении дел, о состоянии чего-л. *Газетная и.* 2. Сведения об окружающем мире и протекающих в нем процессах, воспринимаемые человеком или специальными устройствами. *Поток информации.*

ДЕЗИНФОРМАЦИЯ, -и, жс. [информация → дез-информация]. Ложная информация (в 1 знач.) с целью ввести в заблуждение. *Д. общественного мнения.*

ДЕЗИНФОРМИРОВАТЬ, сов. и несов., кого. [дезинформ(аци-я) → дезинформ-про-ва-ть]. Дать (давать) дезинформацию. *Д. противника.*

ИНФОРМАНТ, -а, м. [информ(аци-я) → информ-ант]. Лицо, поставляющее какую-л. информацию (во 2 знач.) в виде ответов на заданные вопросы. *И. старшего поколения.*

ИНФОРМАТИВНОСТЬ, -и, жс. [информативн(ый) → информативн-ость]. Свойство по прил. информативный. *Оценка знания по его информативности.*

ИНФОРМАТИВНЫЙ, -ая, -ое; -вен. [информац(и-я) → информат-ивн-ый]. Насыщенный информацией. *Информативные кадры (о телепередачах).*

ИНФОРМАТИКА, -и, жс. [информац(и-я) → информат-ик-а]. Дисциплина, изучающая структуру, общие свойства и методы передачи научной информации (во 2 знач.). *Курс информатики.*

ИНФОРМАТОР, -а, м. [информ(ирова-ть) → информ-атор и информ(аци-я) → информ-атор]. Тот, кто информирует о чем-л., сообщает информацию (в 1 знач.). *Радио стало нашим информатором. Ценный и.* (осведомитель).

ИНФОРМАЦИОННЫЙ, -ая, -ое. [информаци(я) → информаци-онн-ый]. Относящийся к информации. *И. бюллетень. И. взрыв.*

ИНФОРМИРОВАННОСТЬ, -и, жс. [информированн(ый) → информированн-ость]. Свойство по прил. информированный. *Высокая и.*

ИНФОРМИРОВАННЫЙ, -ая, -ое. [информирова(ть) → информирова-нн-ый]. Хорошо осведомленный о чем-л. *И. специалист.*

ИНФОРМИРОВАТЬ, сов. и несов., кого. [информ(аци-я) → информ-прова-ть]. Дать (давать) информацию (в 1 знач.); осведомить (-млять). *И. коллектив. И. органы.*

ПРОИНФОРМИРОВАТЬ, *сов.* [информировать → про-информировать]. Сов. к информировать.
(Ширшов 2004: 352–353).

От цитираните примери се вижда, че въпреки стремежа на автора да представи значението на производните думи така, че то да препраща към техните мотивираци, т.е. парафразата на тяхното лексикално значение (ЛЗ) да съдържа мотивиращата или мотивиращите лексеми, това не винаги се спазва, срв. дефиницията на *информированный*.

Тълковно-словообразователният речник всъщност е опит за съчетаване на традиционния тълковен речник и на „традиционния“ словообразователен речник (т.е. на гнездовия речник). Предимство пред гнездовите речници е това, че се представя не само формалната словообразователна структура на думата, но и нейното лексикално значение, базирано на значението на изходната, респ. на изходните думи. Стремеж към обясняване на лексикалното значение на производните думи чрез значението на техните произвеждащи има обаче и в традиционните тълковни речници. Може би разликата по отношение на традиционните речници (освен начина на подреждане на думите – в ТСГ – и предоставянето на информация за словообразователната структура на производните думи) е, че тълковният словообразователен речник няма за цел да посочи лексикалното значение в целия му обем. И все пак речникът посочва *лексикалното*, а не *словообразователното* значение на думите, т.е. надхвърля равнището на словообразователния анализ.

Речник, който да опише мотивираната лексика изцяло от словообразователна гледна точка, с метаезика на словообразуването, е моделът на речник, предложен от Ю. Фурдик. По думите на автора целта на един такъв речник е „да предостави колкото се може по-пълна позитивна и негативна формална и словообразователно-семантична характеристика на всяка отделна заглавна дума. Един такъв речник следователно би имал структурата на традиционния речник с азбучно подреждане на заглавните думи, при което традиционните лексикографски данни, които предоставя например тълковният речник, би трябвало да се заменят със системно тълкуване в точно определен порядък на всички словообразователно релевантни параметри на съответната заглавна дума“ (Фурдик 2004:128).

Статията в предложението от Фурдик модел на словообразователен речник съдържа следните параметри (данни):

ЗАГЛАВНА ДУМА и нейната диагностична парафраза:

1. част на речта и нейната граматико-семантична спецификация
 - 1.1. стилистична характеристика (доколкото е свързана със словообразуването)
2. мотивираност – немотивираност

3. мотивант (мотиванти)⁴
- 3.1. принадлежност към дадена част на речта на мотиванта, неговата граматико-семантична спецификация, мотивираност – немотивираност
- 3.1.1. допълваща характеристика (стилистична стойност) на мотиванта
- 3.2. отношение мотивант – мотиват
- 3.3. характер на мотивата, произтичащ от 3.2.
4. словообразователна основа
- 4.1. морфонологични редувания, отсичания на основата (trunkácie)
- 4.2. свързваща морфема (при композитумите)
5. словообразователен формант
- 5.1. тип формант
- 5.2. евентуални варианти на форманта
6. словообразователен начин⁵ и похват⁶ (slovotvorný spôsob a postup), универбизация
7. словообразователен модел
8. мотивационно значение
9. словообразователно значение
10. принадлежност към определена ономасиологична категория
11. тип ономасиологична категория⁷
12. примери на други думи от дадения словообразователен тип
13. мотивационен потенциал, място на думата в словообразователното гнездо
14. обобщаваща характеристика.
(Фурдик 2004:128).

Всеки отделен параметър е обяснен подробно от автора. Поради ограничения обем на изследването тук няма да се спираме подробно на всички параметри. За да бъде разбран моделът на Фурдик, би трябвало накратко да се обясни цялата му теоретична концепция за изследване на мотивираната лексика (вж. Фурдик 2004), тъй като предложеният модел на словообразователен речник е основан на тази концепция. Затова тук ще обърнем внимание само на по-важните параметри, които не се съдържат в нито един от останалите типове речници.

След заглавната дума следва нейната „диагностична парафраза“ (diagnostická parafráza) – „синтагма или изречение, която обяснява словообра-

⁴ Мотивант – мотивирана дума; мотиват – мотивираща (поясненията тук и по-нататък в изследването са на авторката (Ц. А.).

⁵ Деривация, композиция (Ц. А.).

⁶ Суфиксация, префиксация, трансфлексия, смесени похвати и др. (вж. Фурдик 2004: 65).

⁷ Транспозиция, модификация, мутация, репродукция, интеграция (вж. по-подробно Фурдик 2004).

зுவателното значение на думата“, като синтагмата задължително съдържа мотиванта, напр.:

pamätný „*pamätný deň* ← na ktorý sa *pamätá*“

paprčiť sa „*Jano sa paprčí* ← niečo Jana *paprčí*“

pánovitosť „*pánovitosť* tohto človeka ← tento človek je *pánovitý*“

Диагностичната парафраза е по-конкретна в сравнение с мотивационното значение, но не до такава степен, че да може да се отъждестви с лексикалното значение на мотивата. Напр. думата *padák* има диагностична парафраза „*výstroj, ktorým sa bezpečne padá*“, мотивационно значение „*to, čím sa padá*“ и словообразователно значение „*to, čím Vmot imp*“. „От гледна точка на обикновения ползвател диагностичната парафраза е по-конкретна и относително по-малко усложнена (*vykonštruovaná*), отколкото парафразата на мотивационното и на словообразователното значение“ (Фурдик 2004:128–129).

Стремежът на автора да даде по-пълна представа за мотивационните отношения между отделните лексеми го кара да включи в речника и онези немотивирани лексеми, които са мотивиращи (в неговата терминология мотивати). Способността на дадена лексема да бъде мотивираща според Фурдик показва нейния словообразователен потенциал.

Представените параметри според автора „включват в себе си словообразователномотивационна характеристика на заглавната дума, която съдържа формалното и семантично отношение между мотиванта и мотивата (точки 1–3), формалната (4–7) и семантична (8–9) словообразователна структура на мотивата, принадлежност на мотивата към словообразователните формации и тяхното място в тях (10–13)“ (стр. 131).

Фурдик предлага образци на статии на лексеми от различни части на речта, принадлежащи към различни типове ономаσιологични категории. Ще приведем само един пример – модел на речникова статия на лексема от мутационен тип, за да онагледим по-добре авторовата концепция.

PAHLTNÍK: „*pahltný člověk*“

1. subst. apel. konkr. sg./pl. masc. pers. denot.⁸

1.1. pejor.⁹

2. motiv.¹⁰

3. *pahltný*

3.1. adj. kval. grad.¹¹

⁸ Съществително, апелативно, конкретно, ед./мн. ч., м. р., одушевеност, естествен грамат. род. (вж. Фурдик 2004: 129).

⁹ пейоративно.

¹⁰ мотивирано.

¹¹ прилагателно, качествено, степенуване.

- 3.1.1. pejor.
- 3.2. pahltný → pahltník
- 3.3. deadj.
4. pahltně-
- 4.1. -n/-ň-
5. -ík(Ø)
- 5.1. sufix
6. derivácia, sufixácia
7. Zadj + -ík (Rml)¹²
8. „ten, kto (je) pahltný“
9. „ten, kto (je) Adj mot¹³“
10. názvy nositeľa vlastnosti
11. mutácia
12. nezbedník, neposlušník
13. Adj → S → pahltnica
14. SUBST MOT DEADJ DERIV SUFIX ATRIB MUT¹⁴

От цитираната речникова статия се вижда, че моделът на Фурдик е доста неикономичен и това затруднява реализацията му като книжно тяло (затова би трябвало част от информацията да се представи по-сбито), но не е невъзможно този модел да се приложи при изготвянето на словообразователен речник в електронен вид.

Независимо дали ще приемем модела на Ю. Фурдик безрезервно или с определени уговорки, не може да не признаем, че той е първият опит за възможно най-пълно, комплексно описание на формалната и семантична словообразователна структура на мотивираните думи, при което представянето на тяхното значение остава изцяло в рамките на словообразователния анализ, без да се преминава границата към лексикалното равнище. Това е най-голямото достойнство на Фурдиковия модел. Той може да се използва (с известни модификации) при разработването на бъдеща концепция за словообразователен речник на българския език. Убедени сме, че бъдещето принадлежи именно на такива речници, които съчетават формалния и семантичния подход при описанието на мотивираната лексика¹⁵.

¹² Основа на съществително + -ík (реляционна морфема от м.р.).

¹³ Adj mot – мотивирано прилагателно.

¹⁴ Съществително, мотивирано, деадективно, деривация, суфиксация, атрибут, мутация.

¹⁵ Разбира се, при изготвянето на словообразователен речник от какъвто и да било тип би трябвало да бъдат решени редица въпроси, най-важните от които са за посоката на мотивация (производност) особено на заетите думи с т. нар. прозрачна словообразователна структура, за полимотивацията и мн. др.

Цитирана литература

- АВРАМОВА 2003: Цв. Аврамова. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век.* „Херон Прес“, София, 2003.
- БРЕЗНИК 2004: I. S. Breznik. *Besednodružinski slovar slovenskega jezika. Pokusni zvezek za iztočnice na B.* Maribor, 2004.
- ЕФРЕМОВА 1996: Т. Ф. Ефремова. *Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка.* Москва, 1996.
- СЕЛИМСКИ 2004: Л. Селимски. *Международната лексика в словообразователната система на българския език (критични бележки).* В: *Motivované slovo v lexikálnom systéme jazyka.* (Сборник от конференция). Братислава, 2004 (под печат).
- СЕЛИМСКИ 2008: Л. Селимски. *Словообразователна и морфемна структура на прилагателните в български език от интернационална основа (в съпоставка с други славянски езици).* В: *Словообразуване и лексикология.* (Сборник от конференция). София, 2008 (под печат).
- СРСБКЕ 1999: *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език.* (Ред. Й. Пенчев). София, 1999.
- ТИХОНОВ 1978: А. Н. Тихонов. *Школьный словообразовательный словарь русского языка.* Москва, 1978.
- ТИХОНОВ 1985: А. Н. Тихонов. *Словообразовательный словарь русского языка.* Т. 1, 2. Москва, 1985.
- ШИРШОВ 2004: И. А. Ширшов. *Толковый словообразовательный словарь русского языка.* Москва, 2004.
- ФУРДИК 2004: J. Furdík. *Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia).* (Ed. M. Ološtiak). Prešov, 2004.